

HANÁK PÉTER

Közép-Európa két koncepciója

Ebben a körben, úgy gondolom, nem kell részletes bibliográfiai adatokkal igazolni azt, hogy most a közép-európai vita újabb hullámának a tetőfokán vagy majdnem ott vagyunk. Néhány héttel ezelőtt Londonban jelent meg Schöpflin György szerkesztésében az *In Search of Central Europe* című tanulmánygyűjtemény, vagy húsz szerző munkájával. Most jelent meg Konrád György *Antipolitika* című könyve, nemrég látott napvilágot Németországban az itt jelenlévő Bernard Willms professzor, bochumi egyetemi tanár könyve. Azonkívül néhány folyóiratunk legutóbbi számait - például a Századvég különszámát és a Világosság 1989. évi 9. számát - részben vagy teljes egészében a közép-európai problematikának szentelték, közreadva jeles szerzők nagyon fontos és alapvető írásait. Úgy gondolom, hogy ez a tetőzés, vagy a közép-kelet-európai vita kiújulása és ily nagy hullámverése annak tulajdonítható, hogy térségünkben két válság fonódott most össze. Egyrészt a békeszerződések versailles-i rendszerével rosszul elrendezett Közép-Európa, illetve az ezt még jobban eltorzító jaltai-potsdami és párizsi újrendezés válsága, másrészt a szovjet típusú szocialista rendszer teljes, minden oldalú - gazdasági, társadalmi, politikai és morális válsága.

Ez a két válság itt fonódik össze a mi térségünkben. Nem kétséges, hogy ennek következtében vetődik fel a térség politikai, hatalmi, gazdasági, társadalmi és morális újrendezésének sürgető szükségessége. Természetesen rendkívül nagy az ellenállás. Közép-Európában és Nyugat-Európa egyes részein talán nagyobb is, mint a Szovjetunió részéről, de ez a valóság. Militáns hangok hirdetik - a szövetséges államokból és a Nyugatról egyaránt - hogy nincs Közép-Európa. Ez történeti fikció, ideológiai konstrukció, abszurdítás, kísértetjárás, amely - Rolf Schneider keletnémet író szavait idézve - „olyan puha, olyan formátlan, annyira nem tápláló, mint a málnapuding”. „Közép-Európa - mondja ő - nem egyéb, mint egy restauratív mítosz az első és a második világháború előtti időszakból”. Ezzel összhangban két fiatal politológus pár hónappal ezelőtt az NSZK-ban megjelentetett egy tanulmányt, amelyben azt írják, hogy Közép-Európa diffúz rendező elv, semmilyen empirikus alapja nincs, se történetileg, se szociológiailag, s úgy szívja magába a mai hobbipolitikusok formátlan vágyait és ábrándozásait, mint a szivacs. A felsorolást még sokáig folytathatnánk. Itthon is vannak olyan nézetek, hogy tulajdonképpen egy nem létező dologról vitatkozunk. De a kategorikusan tagadókkal és elítélőkkel nem is akarnék vitatkozni, legfeljebb a bibliai Ábrahámot szeretném idézni, akit az Úristen egyszer megdorgált, hogy kamrájában még mindig bálványokat tart, amelyek pedig semmik és senkik. Ő akkor azt mondta: Uramisten, ha egyszer semmik és ilyen tehetetlenek, akkor miért vagy olyan dühös rájuk?!

Ha a régió nem is létezik, miért ez a dühös szóáradat? Azért, mert Európa megoldatlan problémái rejlenek mögötte. Európa megoldatlan problémája rejlik most itt ebben a közép-európai válságban. Én három, nagyrészt történeti kérdéssel szeretnék foglalkozni, ezt már a szakmám is így kívánja. Az egyik a vita súlyponteltolódása, a másik a kettős, azaz a német Közép-Európa s a bennszülött Közép-Európa koncepciója, a harmadik pedig: kell-e nekünk Közép-Európa? Én is szeretnék válaszolni a Századvég kérdésére, mert akkor nem voltam itthon, amikor a körkérdést feltették.

Elsőként a súlyponteltolódásról. A marxizmus-leninizmus harmatos hajnalán és delelőjén itt csak Kelet-Európa és Nyugat-Európa létezett. Mi egyértelműen és büszkén Kelet-Európához tartoztunk, Európa pedig két régióra oszlott, amelyeket nemcsak a fejlődésbeli különbségek, a különböző jegyek, hanem a különböző társadalmi rendszerek is elválasztottak egymástól.

A *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből* című 1972-ben megjelent munkában, amelyet Perényi József szerkesztett, olvashatjuk, hogy, Közép-Európa nincs, nem létezik, ez egy

ellenséges álláspont, történeti megalapozottsága - ez idézet - e fogalomnak nincs, de nem is lehet, mert történetileg egységes Közép-Európa sohasem létezett. Közép-Európa már a múlté, szemünk előtt alakult ki a Szovjetunió és az európai szocialista országok tömbje, amelyet mindenütt már Kelet-Európának neveznek, s a politikai irodalomban szembeállítják Nyugat-Európával, azaz a kapitalizmussal. A szintén politikai jellegű Közép-Európa fogalommal szemben azonban ennek a Kelet-Európa elnevezésnek organikus jelentése van, minthogy egy egységes gazdasági, társadalmi felépítésű és nagy vonalaiban együtt fejlődő területet jelent. Tehát amíg Közép-Európa nem volt organikus négyszáz vagy nyolcszáz évi állandó jelenlét után 1972-ben, addig Kelet-Európa, amelyet Jalta, Potsdam és egy erőszakos uralom tákolta össze, organikus jellegű közös fejlődést jelentett:

Ezt az álláspontot történeti érvekkel támasztotta alá Makkai László, a *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában* című tanulmányában, melyben kimutatta, hogy a kelet-közép-európai eredeti jellegzetességek tovább éltek a feudalizmusban és azt megkülönböztették a nyugati modelltől. Gazdaságtörténeti érvekkel alátámasztva ugyanezt az álláspontot fejtette ki Pach Zsigmond Pál, a *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV.-XVII. században* című kötetében, tudniillik, hogy a XVI. században visszakanyarodás következett be: a „második jobbágyság” rendszere határozta meg társadalmunk szerkezetét, és a kialakuló világrendszerben való elhelyezkedésünket. Ugyanezt a koncepciót fejtette ki a 16. századra vonatkozóan Arató Endre igen fontos, tényleg gazdag munkájában a kelet-európai nemzeti mozgalmakról és a nemzeti kérdésekről, hogy történelmi lemaradásunkból kifolyólag - második jobbágyság, kései feudalizmus, soknemzetiségű birodalmak - az Elbától az Uralig egységes régiót tételezhetünk fel.

Nem állítom azt, hogy ezekben a munkákban nincs nagyon sok jó megfigyelés, fontos összefüggés és figyelembe veendő szempont. Annak ellenére, hogy ma már nem értek egyet és nagyon sokan nem értünk egyet sem az engelsi meghatározással a második jobbágyságról, sem a lenini meghatározással a porosz típusú agrárfejlődésről, mert ezek egyszerűsítések, sematizmusok, amelyek nem felelnek meg annak a sokszínűségnek, amely Poroszország, Oroszország, Magyarország, Horvátország és Csehország között megfigyelhető. Mindazonáltal az a tény, hogy a 16. és 18. században az ország gazdasági-társadalmi rendszere kelet felé tolódott el, semmiképpen nem vitatható, s minden tárgyilagos történeti munkában figyelembe kell venni. Úgy gondolom azonban, hogy a történeti régiók nem határozhatók meg egyetlen, bármilyen fontos ismérvvvel sem. Nem lehet kiragadni ebből sem a középnemesség szerepét, sem a katonáskodó szabadok szerepét, mint, jellegzetességet, sem az úgynevezett második jobbágyságot és a porosz típusú fejlődést, mert ezek csak egyes jelenségek, és egy régiót csak komplex módon lehet meghatározni, nevezetesen a politikai felépítmény, a vallás, az egyház, a kultúra, az államrendszer, a városok szerepének, a városfejlődésnek, a kapitalizmus kialakulásának s még számos más tényezőnek a figyelembevételével. És hadd csatlakozzam ezúttal is tavaly elhunyt kollégámnak, Szücs Jenőnek ahhoz a megfogalmazásához, hogy egy történeti régió a strukturális sajátosságok hasonlóságán alapuló területek összessége. Ez tény, és ezért nem lehet e tényezőket egymástól elszakítani, a mi régióink mint komplex régió fogható fel. Így kell értelmeznünk azokkal a koncepciókkal szemben is, amelyek ma éppen az előbb említett egyházra, vallásra, kulturális orientációra, Szent Istvánra és Mátyás királyra hivatkozva most Magyarországot egyszerre Nyugathoz csatolják, mintha mi mindig is szerves részei lettünk volna Nyugat-Európának, és nem veszik figyelembe, hogy komplexitása révén a mi régióink sajátja egyfajta köztes helyzet, amelyet gazdaságilag, társadalmilag, államrendszerét, szabadságjogait, a városfejlődést, a politikai struktúráját illetően a nyugati és a keleti, oroszországi rendszer között elfoglal.

A súlypont áthelyezésének történeti és tudományos szempontokból csak akkor van létjogosultsága, ha nem konjunkturális szempontok „indokolják”, hogy most az ellenkezőjét bizonyítsuk be annak, amit a történetírás és a politológia mondott három évtizeden keresztül.

Ha nem konjunkturálisan, hanem valóban objektíven, mindkét érvelést figyelembe véve, a maga komplexitásában értelmezzük ezt a nagyon is bonyolult régiót, láthatjuk, hogy leírása korántsem könnyű és egyszerű.

*

A kettős koncepcióról szólok most. A Közép-Európa létezését vitatók nagyon gyakran felvetik, hogy ha Közép-Európa realitást jelent, akkor Németországgal, a Német Birodalommal, a Német-Római Birodalommal azonos. Ez Közép-Európa egyetlen értelme. Szellemes logikával mutatott rá az ebben a kérdésben rejlő paradoxonra Vajda Mihály a Századvégben megjelent hozzászólásában, amelyben a következőket mondta: Közép-Európa elképzelhetetlen volt Németország nélkül és ma sem elképzelhető, sem gazdaságilag, sem politikailag nem életképes. Németországgal együtt viszont a német hegemonia létező lesz, amelyet sem a Nyugat, sem a bennszülöttek zöme nem fogad el. Ergo, Közép-Európa létezése önmaga létét semmisíti meg. Németországgal megsemmisül, nélküle nem funkcionál.

Én nem fogadom el ezt a paradoxont, mert ez lényegében logikai paradoxon. A valóság úgy fest, hogy kettős tendencia nyilvánul meg a Közép-Európa koncepciókban és a régió valóságában. Az egyiket valóban a Német Birodalom képviseli, amely földrajzilag valóban Nyugat-Közép-Európa, Oroszország, illetve Skandinávia és Itália között helyezkedett el. Történeti szempontból ez a térség volt az európai hatalmi centrum, amely az európai hegemonia megteremtésére, megszerzésére, megőrzésére törekedett. Ez nagyhatalmi törekvést takar, amelyet mi német koncepciónak nevezünk, s amely a Német-Római Birodalomtól kezdve sajátja volt a Habsburg Birodalomnak, a Német Szövetségnek, a vilmosi Németországnak és Hitler Harmadik Birodalmának. Metternichre utalnék, aki kijelentette: azért vagyunk mi par excellence Közép-Európa, mert az európai egyensúly itt dől el, s mi vagyunk az egyetlen egyensúlyozó tényező a kisnemzeti széttagolódással szemben, Európának mi vagyunk az egyensúlya; amihez rögtön hozzá is tette, hogy Magyarország nem tartozik ide, mert Magyarország ázsiai ország, s nem Európa része. Vagyis nem egyéb, mint előtér, „glacis”, tulajdonképpen csak Nyugat-Európa várának előtere. Ezt a gondolatot fejtette ki Friedrich List, azaz, hogy Közép-Európa gazdaságilag nem egyéb mint Németország, Hollandia, Belgium, Svájc, illetve Magyarország és Románia, tehát egészen az Al-Dunáig, a Fekete-tengerig terjedő országok vámuniója. Ha jól tudom, ő használta először a Mitteleuropa kifejezést. A Schwarzenberg-kormány és annak kereskedelmi minisztere, Bruck álláspontja szerint Közép-Európát itt a Habsburg Birodalomban kell megteremteni, mely egyfelől a német szövetség, másrészt a dunai államok fölött uralkodna. Ez az igazi Közép-Európa. Ez a koncepció öltött testet a vilmosi Németország pángermán szövetségének tervében, a Naumann-tervben és aztán a hitleri új rend Harmadik Birodalmában. De ezzel a német törekvéseket kifejező Európa-koncepcióval kezdettől fogva szemben állt a bennszülöttek Közép-Európája. E bennszülött-koncepció nyilvánult meg az Árpádok háborúiban, az Anjouk aspirációiban, az 1335-ös visegrádi konferencián, Nagy Lajos magyar-lengyel, vagy Zsigmond magyar-cseh perszonál-uniójában. Emlékezzünk Mátyás király ama törekvésére, hogy a cseh királyság mellé, amit csak részben tudott megszerezni, Bécset és Ausztriát is megszerezze. A Jagellók integrációs erőfeszítései láttán is azt kell mondanunk, hogy a szívós német birodalmi törekvés mellett élt Európának ezen a részén egy másik koncepció is, amely nem a hegemonikus törekvéseket fejezte ki, hanem a német és a tatár, a német és a török, a német és az orosz közötti centrális európai régióknak az önvédelmét, öndefinícióját akarta a dinasztikus integráció eszközeivel, majd 1848-tól kezdve pedig megújuló, mindig elbukó, mindig irreálisnak és utópikusnak bizonyuló és mindig feltámadó közép-európai föderációs tervekkel realizálni, Palackytók kezdve, aki a Monarchiát akarta föderalizálni, majd folytatva a sort Czartoryszki herceggel, a lengyel emigráció vezetőjével, aki egy nagy dunai

konföderációt akart kiépíteni, Balcescuval, a román forradalmárral, aki ugyancsak egy dunai konföderációban gondolkodott, Kossuth konföderációs terve, az osztrák szociáldemokraták föderációs terve, Jászi föderációs koncepciója bizonyítja, hogy létezik tehát egy másik Közép-Európa is, amely nem a német imperializmus vagy az oroszok csatlósa, hanem szemben áll velük, e népek egymással sokszor konfliktusba kerülő érdekeit próbálja meg valamiképpen kifejezésre juttatni. A nemzetek közötti racionális kompromisszum szükségessége a leszűrhető tanulság.

*

A harmadik kérdés, van-e hely az európai házban Közép-Európa számára. Az első premissza az, hogy én az Európa-házat nagyon szép és tiszteletre méltó metaforának fogom fel, az enyhülés és a jó szándék metaforájának. De aki az építkezés menetét ismeri, tudja, hogy korántsem tekinthető a jelen realitásának, viszont metaforája tehet a jövő esetleges kibontakozásának. Úgy gondolom, hogy a mi közép-európai elgondolásunk csak egy részleme lehet egy későbbi, nagyon hosszú távú európai integrációs folyamatnak.

Azt hiszem azonban, egyetértve Konrád Györggyel, hogy Közép-Európa államai, különösképpen a szocialista táborhoz tartozó államok, jelen állapotukban nem alkalmasak nyugat-európai integrációra. Nem alkalmasak sem gazdasági helyzetüket, színvonalukat, struktúrájukat, teherbíró képességüket, munkamoráljukat illetően, sem az egymás közötti politikai viszonyukat illetően. Ha valaki felteszi a kérdést, hogy ez a régió azért nem lehet egységes egész, mert állandóan marakodunk, s a román-magyar viszonyt, a magyarszlovák, a cseh-lengyel, a cseh-osztrák, az osztrák-délszláv, a délszláv-magyar viszonyt nem lehet megjavítani, akkor azt kérdezem: Európa keretén belül vajon lehet? Az egységes Európa keretében? A problémakör akkor és ott megszűnik? Akkor szeretni fogjuk a románokat, vagy ők bennünket, ha Össz-európa lesz? Akkor épp az a csatlós magatartás kerül majd előtérbe, melyre Konrád György is utalt, törleszkedünk majd az új gazdákhöz, mint csatlósok, hogy minél több kedvezményt szerezzünk a másik rovására. A második kérdés: tudjuk már, s nagyon jól, mert a politológusok is alaposan megmagyarázták és a történelem is megtanított rá, hogy abszolút függetlenség nincs. Abszolút függetlenség a mai világban nem létezik, legfeljebb kölcsönös függőség, vagyis interdependencia. Nem mindegy azonban, hogy milyen államok vannak egymással interdependenciában. Mi nem lehetünk Amerikával, a Szovjetunióval vagy egy nyolcvan milliós, fejlett Németországgal interdependenciában, mert ez az interdependencia csak pusztá szó marad, amely mögött súlyos dependencia, függőség rejlik. Konstantin Franzot idézem: az egér és az oroszlan nem föderálhat egymással. Nemcsak nagyságrendi különbségek miatt, de létfeltételeik különbözősége miatt sem. Valóságos interdependenciában lehetünk Csehszlovákiával, Ausztriával, Jugoszláviával vagy annak egyes részeivel. Ezek az államok egyenlő nagyságrendűek, nagyjából egyenlő fejlettségűek, bár Ausztria esetében nem merném mondani, hogy velünk egyenlő fejlettségű. Ezek azok az országok, amelyekkel az interdependencia valóban kölcsönös függőséget jelentené és nem a függetlenségünk feladását. Ari pedig nem adhatjuk fel, mert van egy speciálisan közép-európai vagy kelet-közép-európai feladat, amit helyettünk és nélkülünk nem lehet elvégezni. Nem tudták elvégezni sem a Habsburgok, sem Hitler, sem a sztálini szovjet imperializmus, de talán nem is akarták, talán előnyösebb volt e népek megosztottsága, a birodalmi érdekeket az szolgálta igazán, ha kijátszhatták őket egymás ellen. A birodalom mindig a benne élő népek ellensúlyozására és kijátszására törekszik. Nagyon is jó volt a Habsburgoknak, Hitlernek, Sztálinnak és a poszt sztálinista uralkodóknak ez a megosztottság. Ferenc császár mondta: az idegenségből és gyűlöletből születik birodalmam békéje és egyensúlya. Nos, nekünk nem kell olyan béke, olyan egyensúly, amely népeink idegenségből és gyűlöletéből születik, mert százötven év megtanított rá, hogy ebből az egyensúlyból és ebből a békéből csak pusztulás és

még nagyobb gyűlölködés fakad. A szomszédokkal való megegyezés feladatát helyettünk és nélkülünk senki nem fogja megoldani. Vagy mi oldjuk meg; vagy ez lesz a vesztünk. Nehéz, kínos és terhes feladatról van szó, de ha közép-európai értelmiségieknek tartjuk magunkat, és ha a szívünkön viseljük a magyar nemzeti kisebbségek gondjait, nemzeti önállóságunk és önbecsülésünk ügyét és a régió jövőjét, akkor e feladat előtt nem térhetünk ki.

Sokan vannak, akik azt állítják, hogy Versailles, Trianon, Jalta, Potsdam, Párizs és a mostani rend kimondta az ítéletet Közép-Európa felett. Szeretném hinni, hogy ez a klub fellebbezni fog ezen ítélet ellen.